

STANJE

Giorgio Agamben (n. 1942) este unul dintre cei mai importanți filozofi italieni contemporani. A urmat studii de drept și filozofie, încheiate cu un doctorat despre gândirea politică a lui Simone Weil. A participat la seminarele despre Heraclit și Hegel ținute de Martin Heidegger, care a exercitat, alături de Walter Benjamin, o influență hotărâtoare asupra gândirii sale. A predat la numeroase universități europene și americane, iar actualmente predă la Institutul Universitar de Arhitectură din Veneția și la Collège International de Philosophie. Domeniile sale de predilecție sunt estetica și filozofia politică, în care se înscriu majoritatea studiilor și eseurilor sale. Din scrierile sale, la Editura Humanitas a mai apărut volumul *Prietenul și alte eseuri* (2012).

GIORGIO AGAMBEN STANȚE

Cuvântul și fantasma în cultura occidentală

Traducere din italiană de
Anamaria Gebăilă

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Redactor: Vlad Russo
Coperta: Angela Rotaru
Tehnoredactor: Manuela Măxineanu
Corector: Iuliana Glăvan
DTP: Corina Roncea, Carmen Petrescu

Tipărit la Proeditură și Tipografie

Giorgio Agamben

Sianze. La parola e il fantasma nella cultura occidentale

© 1977, 1993, 2006 și 2011 Giulio Einaudi s.p.a., Torino

Romanian edition published by arrangement with Agenția literară Livia Stoia
All rights reserved.

© HUMANITAS, 2015, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Agamben, Giorgio

Stațte: cuvântul și fantasma în cultura occidentală / Giorgio Agamben;

trad.: Anamaria Gebăilă. – București: Humanitas, 2015

Index

ISBN 978-973-50-4795-5

I. Gebăilă, Anamaria (trad.)

008

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0372 743 382, 0723 684 194

Cuprins

Prefață	7
Partea întâi <i>Fantasmele lui Eros</i>	19
I. Demonul amiezii	21
II. Melancolie I	35
III. Eros melancolic	41
IV. Obiectul pierdut	45
V. Fantasmele lui Eros	50
Partea a doua <i>În lumea lui Odradek</i>	59
I. Freud sau obiectul absent	61
II. Marx sau Expoziția universală	68
III. Baudelaire sau marfa absolută	75
IV. Beau Brummel sau apropierea irealului	83
V. Mme Panckoucke sau Zâna jucăriilor	97
Partea a treia <i>Cuvântul și fantasma</i>	103
I. Narcis și Pygmalion	105
II. Eros în oglindă	118
III. „Spiritus phantasticus“	145
IV. Spiritele iubirii	164
V. Între Narcis și Pygmalion	176
VI. „Gioi che mai non fina“	196

6 CUPRINS

Partea a patra <i>Imaginea perversă</i>	207
I. Oedip și Sfinxul	209
II. Propriul și figuratul	218
III. Bariera și pliul	234
Comentariu	245
Notă	248
Lista ilustrațiilor	249
Indice de nume	251

Martin Heidegger in memoriam

STANȚE

Et circa hoc sciendum est quod hoc vocabulum per solius artis respectum inventum est, videlicet ut in quo tota cantionis ars esset contenta, illud diceretur stantia – hoc est mansio capax sive receptaculum – totius artis. Nam, quemadmodum cantio est gremium totius sententiae, sic stantia totam artem ingremiat.*

DANTE,
De vulgari eloquentia II, 9

* „În privința aceasta trebuie să se știe că acest cuvânt a fost născocit numai în vederea artei, și anume pentru ca acel lucru în care este cuprins întregul meșteșug al cântonei să fie numit stanța, adică odaie încăpătoare sau receptacol al întregii arte. Căci după cum în sânul cântonei se adună întregul gând, tot așa stanța strânge în sânul ei întreaga artă“ (lat.); am citat traducerea din Dante Alighieri, *Despre arta cuvântului în limba vulgară* II, 9, traducere de Petru Creția, în *Opere minore*, ediție îngrijită de Virgil Cândea, Editura Univers, București, 1971, p. 589 [n.t.].

PARTEA ÎNTÂI

FANTASMELE LUI EROS

Acum pierderea, oricât de crudă, n-are nici o putere în fața posesiunii: o completează, dacă vreți, o susține; în fond, nu e decât o achiziție secundă – exclusiv interioară de astă dată –, dar la fel de intensă.

RILKE

Mulți încearcă zadarnic să spună cu veselie lucrul cel mai vesel; aici, în sfârșit, el se rostește cu durere.

HÖLDERLIN

CAPITOLUL ÎNTÂI

Demonul amiezii

De-a lungul întregului Ev Mediu, un flagel mai primejdios decât ciuma care infestase castelele, vilele și palatele din orașele lumii se abate asupra sălașelor vieții spirituale, pătrunde în chilii, în incinta mănăstirilor, în pustietățile eremiților, în mănăstirile de clauzură. *Acedia*, *tristitia*, *taedium vitae*, *desidia* sunt denumirile pe care Părinții Bisericii le dau morții sufletului pricinuite de acest flagel. Și, cu toate că în ierarhiile de *Summae virtutum et vitiorum* [Liste de virtuți și vicii], în anluminurile din manuscrise și în reprezentările populare ale celor șapte păcate capitale¹, efigia sa deznădăjduită apare pe a cincea poziție, o veche tradiție hermeneutică îl consideră cel mai nimicitor dintre vicii, singurul pentru care iertarea nu-i cu putință.

1. În tradiția patristică mai veche, păcatele capitale nu sunt șapte, ci opt. În ierarhia lui Casian, acestea sunt: *Gastrimargia* „îmbuibarea“, *Fornicatio* „desfrâul“, *Philargyria* „zgârcenia“, *Ira* „mânia“, *Tristitia* „întristarea“, *Acedia* „trândăvia“, *Cenodoxia* „mărirea de sine“, *Superbia* „mândria“. În tradiția occidentală, începând cu Sfântul Grigorie cel Mare, întristarea se contopește cu lenea, iar cele șapte păcate sunt distribuite în ierarhia care se regăsește în ilustrațiile populare și în reprezentările alegorice de la sfârșitul Evului Mediu, cunoscute prin intermediul frescelor lui Giotto de la Padova, al picturii lui Hieronymus Bosch care se află la Muzeul Prado sau al gravurilor lui Brueghel. În text, când se vorbește despre trândăvie, se trimite întotdeauna la complexul rezultat din această fuziune, care ar trebui denumit mai precis „*Tristitia-Acedia*“ [întristare-trândăvie].

Sfinții Părinți se dezlănțuie cu o feroare ieșită din comun împotriva primejdiilor „demonului amiezii”¹, care-și alege victimele dintre *homines religiosi* și-i cotopește în toiul zilei; și parcă pentru nici o altă ispită a sufletului nu dovedesc în scrierile lor o pătrundere psihologică mai nemiloasă și o fenomenologie mai minuțioasă și mai înfricoșătoare:

Privirea trândavului se îndreaptă obsesiv către fereastră și, prin puterea imaginației, el își închipuie că vine cineva să-i facă o vizită; când aude scârțâit de ușă, sare în picioare; când aude un glas, dă fuga la fereastră să se uite; cu toate acestea nu iese în drum, ci se așază iarăși la locul lui, toropit și consternat parcă. Dacă citește, își întrerupe neliniștit lectura și, un minut mai apoi, îl fură somnul; se freacă la ochi, își în-

1. „Maxime circa horam sextam monachum inquietans... Denique nonnulli senum hunc esse pronuntiant meridianum daemonem, qui in psalmo nonagesimo nuncupatur“ [Călugărul se neliniștește cel mai tare pe la ora șase... De aceea, nu puțini bătrâni socotesc că acesta este demonul amiezii, care-i pomenit în psalmul 90.] (JOANNIS CASSIANI *De institutis coenobiorum*, l. X, cap. 1, în *Patrologia latina*, 49). La fel Ioan Scărarul (*Scala Paradisi*, XIII, în *Patrologia graeca*, 88): „mane primum languentes medicus visitat, acedia vero monachos circa meridiem“ [„Doctorul își vizitează bolnavii dimineața, iar trândăvia pe cei care se nevoiesc în amiaza mare“; am citat din Ioan Scărarul, *Scara raiului*, XIII, traducere, introducere și note de mitropolit Nicolae Corneanu, „Amarcord“, Timișoara, 1994, p. 287 – *n.t.*]. Așadar, în gravura lui Brueghel care înfățișează trândăvia, nu întâmplător apare în partea din stânga sus un cadran enorm, în care, în loc de acele ceasornicului, o mână arată „circa meridiem“ [către miezul zilei]. A se vedea și ce scrie despre demonul amiezii Giacomo Leopardi, în capitolul al VII-lea din *Eseu asupra greșelilor obișnuite ale anticilor*. Trimiterea la Psalmul 90 făcută de Ioan Casian este de fapt la versetul 6, iar corespondentul ebraic este *Keteb*. În opinia lui Rohde, la autorii creștini, demonul amiezii nu e altceva decât o reîncarnare a Empusei, unul dintre monștrii din alaiul spectral al Hecatei, cel care apare chiar la amiază (*cf.* E. ROHDE, *Psyche*, Freiburg im Breisgau, 1890-1894; trad. rom. Mircea Popescu, Meridiane, București, 1985 – *n.t.*).

tinde degetele și, ridicându-și privirea din carte, o ațintește pe perete; se uită iarăși în carte, mai citește câteva rânduri, bolborosind sfârșitul fiecărui cuvânt citit; între timp, își umple mintea de calcule inutile, numără paginile și filele caietelor; iar literele și anluminurile frumoase pe care le are în fața ochilor încep să-i fie nesuferite, până când, într-un sfârșit, închide cartea și și-o pune sub cap în loc de pernă, cufundându-se într-un somn scurt și ușor, din care se trezește din pricina unui sentiment de privațiune și de foame ce trebuie potolită.¹

De îndată ce devine o obsesie pentru mintea vreunui nefericit, acest demon îi strecoară în gând dezgustul pentru locul în care se află, neplăcerea față de chilia sa și scârba față de frații ce trăiesc laolaltă cu el, care-i par acum neîngrijiți și neciopliți. Nu-i mai pasă de nimic din cele ce se petrec între pereții chiliei sale și nu mai poate sta liniștit să-și vadă de cartea lui; și iată că nenorocitul începe să se vaite că n-are nici un folos de pe urma vieții mânăstirești, suspină și geme că spiritul său n-are să rodească nicicum câtă vreme are să rămână unde se află; se plânge că nu-i e cu puțină să îndeplinească vreo ascultare a spiritului și se întristează că stă mereu, pustiit și nemișcat, în același loc; tocmai el, care ar fi putut să fie de folos altora și i-ar fi putut îndruma, n-a săvârșit nimic și nici nu s-a bucurat de nimic. Se pierde în elogii nesfârșite ale unor mânăstiri inexistente și îndepărtate și evocă locuri în care ar putea fi sănătos și fericit; descrie chinovii liniștite ale unor frați și situații de dialog spiritual; tot ce are la îndemână i se pare, dimpotrivă, neprielnic și anevoios, frații săi i se par lipsiți de orice calitate și i se pare foarte greu chiar să facă rost de mâncare. În cele din urmă se lămurește că n-are să se poată simți bine până ce n-are să-și părească chilia; dacă are să rămână acolo, acolo au să-i sfârșească oasele. Apoi, pe la cinci-șase, trupul îi e cuprins de-o sfârșeală și i se face o foame de lup, ca și cum ar fi istovit după o călătorie lungă sau după o muncă îndelungată, sau ca și cum ar fi postit două-trei zile. Atunci începe să se uite împrejur, ici și colo, tot intră și iese din chilie și-și ațintește privirile asupra soarelui, ca și cum i-ar putea încetini drumul către apus; și, într-un sfârșit, mintea-i e acoperită de o

1. SANCTI NILI, *De octo spiritibus malitiae*, cap. XIV.

tulburare smintită – precum negura ce înfășoară pământul – care-l lasă sleit și pustiit parcă.¹

Însă mentalitatea alegorizantă a Părinților Bisericii a surprins magistral uimitoarea constelație psihologică a trândăviei în evocarea alaiului infernal al fiicelor trândăviei – *filiae acediae*².

1. JOANNIS CASSIANI, *De institutis coenobiorum*, I. X, cap. II. Descrierea patristică a trândavului nu și-a pierdut nici după atâtea secole caracterul exemplar și actual; dimpotrivă, pare să fi fost un model pentru literatura modernă, care se confrunta cu al său *mal du siècle*. Astfel, cavalerul d'Albert, protagonistul acelei biblii *ante litteram* a decadentismului, anume *Domnișoara de Maupin*, este prezentat de Gautier în termeni care amintesc îndeaproape de fenomenologia medievală a trândăviei. Și mai apropiată de modelul patristic este descrierea stărilor de spirit ale lui Des Esseintes (care, de altminteri, nici nu-și ascunde interesul pentru operele Părinților Bisericii) din *În răspăr* de Huysmans. Trăsături similare, dar, evident, preluate de altundeva se află și în personajul Giorgio Aurispa din *Triumful morții* [de Gabriele D'Annunzio]. În multe privințe, și notele lui Baudelaire din *Inima mea așa cum este* și din *Rachete* dezvăluie afinități deosebite cu fenomenologia trândăviei. De altfel, în poezia de la începutul volumului *Florile răului*, Baudelaire își pune sub semnul trândăviei (care este acolo exprimată prin *ennui* [plictiseală]) opera poetică. Din această perspectivă, poezia lui Baudelaire în totalitatea sa poate fi interpretată ca o luptă pe viață și pe moarte cu trândăvia și, totodată, ca o încercare de a o transforma în ceva pozitiv. Trebuie să remarcăm că *dandy*-ul, care pentru Baudelaire reprezintă exponentul desăvârșit al poetului, poate fi socotit într-o oarecare măsură drept o intrupare a trândavului. Dacă este adevărat că esența dandismului constă într-o religie a neglijenței și într-o artă a neîngrijirii (*dandy*-ul îngrijindu-se tocmai de neîngrijire), atunci acesta se prezintă ca o reevaluare paradoxală a trândăviei, al cărei sens etimologic este chiar de ne-îngrijire (de la ἀ-κηδέω).

2. Grigorie cel Mare consideră că trândăvia are șase fiice: *malitia* (răutatea), *rancor* (ranchiuna), *pusillanimitas* (lașitatea), *desperatio* (deznădejdea), *torpor circa praecepta* (moleșeala față de precepte), *evagatio mentis* (rătăcirea minții), pe când Isidor enumeră șapte: *otiositas* (lenea), *somnolentia* (somniațența), *importunitas mentis* (sâcâirea minții), *inquietudo*

Mai întâi de toate, din aceasta iau naștere *malitia*, amestecul ambiguu și nestăvilat între iubire și ură față de bine ca atare, și *rancor*, răzvrătirea conștiinței încercate împotriva celor care ne îndeamnă către bine; *pusillanimitas*, „micimea sufletească“ și teama care se dă înapoi înspăimântată din fața greutăților și îndatoririlor vieții spirituale; *desperatio*, certitudinea ascunsă și prezumțioasă de a fi condamnat de dinainte și prăbușirea de bunăvoie în propria ruină, ca și cum nimic, nici măcar harul dumnezeiesc, nu te-ar mai putea mântui; *torpor*, uluiala obtuză și somnolentă care paralizează orice gest ce te-ar putea vindeca; și, în cele din urmă, *evagatio mentis*, fuga sufletului din fața sa și trecerea neliniștită din închipuire în închipuire¹, care se

corporis (neliniștea trupului), *instabilitas* (nestatornicia), *verbositas* (limbuția), *curiositas* (curiozitatea). Dar, după cum remarcă Sfântul Toma din Aquino, acestea se pot reduce la cele enumerate de Grigorie cel Mare; într-adevăr, „otiositas et somnolentia reducuntur ad torporem circa praecepta... omnia autem alia quinque, quae possint oriri ex acedia, pertinent ad evagationem mentis circa illicita“ [lenea și somnolența se reduc la moleșeala față de precepte... toate celelalte cinci care se pot naște din trândăvie se reduc la rătăcirea minții asupra celor necuvenite]. În *Aurora*, primul roman al unuia dintre cei mai „trândavi“ scriitori francezi din secolul al XX-lea, Michel Leiris, se poate găsi o listă destul de lungă a „ficelor trândăviei“ (care sunt șazeci și opt); însă constatăm cu ușurință că aproape toate pot fi subsumate categoriilor patristice.

1. Incapacitatea de a controla vorbirea neîncetată (*co-agitatio*) a fantasmelor interioare se află printre trăsăturile esențiale ale caracterizării pe care Sfinții Părinți o fac trândăviei. Toate *Patericele* (*Patrologia latina*, 73) răsună de strigătele monahilor și anahoreților pe care singurătatea îi pune față în față cu monstruosul și abundentul discurs al imaginației: „Domine, salvari desidero, sed cogitationes variae non permittunt“ [Doamne, vreau să fiu mântuit, dar gândurile nestatornice nu-mi îngăduie]; „Quid faciam, pater, quoniam nulla opera facio monachi, sed in negligentia constitutus comedo et bibo et dormio, et de hora in horam transgredior de cogitatione in cogitationem“ [Ce să mă fac, părinte, de vreme ce nu împlinesc nici o rânduială ce se cuvine călugărului, ci mai

manifestă în *verbositas*, flecăreala zadarnică despre sine, în *curiositas*, setea neostoită de a vedea pentru a vedea care se pierde în posibilități mereu noi, în *instabilitas loci vel propositi* [neputința de a sta locului și de a urmări un țel] și în *importunitas mentis* [săcâirea minții], imposibilitatea persistentă de a stabili o ordine și un ritm al propriei gândiri.

Psihologia modernă a golit într-atât termenul *acedia* de sensul său primordial, făcând din el un păcat împotriva eticii capi-

degrabă, prins în nepăsarea mea, mănânc, beau, dorm și ceas de ceas trec de la un gând la altul]. Se cuvine să precizăm că, în limbajul medieval, *cogitatio* se referă întotdeauna la imaginație și la discursul său plin de închipuiri; abia odată cu declinul concepției grecești și medievale a intelectului separat, *cogitatio* capătă sensul de activitate intelectuală.

Vom vedea în cele ce urmează că această hipertrofia a imaginației este una dintre caracteristicile ce leagă trândăvia despre care vorbesc Sfinții Părinți de sindromul melancolic și de iubirea–boală din medicina bazată pe studiul umorilor, trândăvia putând fi numită de asemenea *vitium corruptae imaginationis* [defect al imaginației corupte]. Oricine s-a aflat sub influența unei depresii melancolice, a unei boli sau a unui drog a experimentat această tulburare a imaginației și știe că fluxul incontrollabil al imaginilor interioare este una dintre încercările cele mai anevoioase și riscante pentru conștiință. Flaubert, care a suferit toată tinerețea de o tulburare severă a imaginației, a înfățișat, în opera sa cea mai ambițioasă, condiția unui suflet care se confruntă cu „ispitele“ închipuirii. Descoperirea, comună misticii de pretutindeni, a unei posibile polarități pozitive implicite în contactul cu fantasmelor a fost, după cum vom vedea, un eveniment deosebit de important în cultura occidentală.

Una dintre rarele încercări moderne de a alcătui ceva echivalent fantasmologiei medievale se datorează aceluia amestec unic de geniu și idioțenie care a fost Léon Daudet (un autor foarte îndrăgit de Walter Benjamin), a cărui analiză a fantasmelor interioare (numite *personimages*) dă naștere unei adevărate teorii biologice a spiritului omenesc ca „sistem de imagini și de figuri înnăscute“ și ar merita să fie aprofundată. În acest sens, lectura operelor sale, de-acum de negăsit, *Le monde des images* [Lumea imaginilor] (1919) și *Le rêve éveillé* [Visarea cu ochii deschiși] (1926) prezintă mare interes.

taliste a muncii, încât cu greu recunoaștem în spectaculoasa întrupare medievală a demonului amiezii și a ficelilor sale amestecul nevinovat de lene și lipsă de chef cu care ne-am obișnuit să-l asociem pe trândav¹. Totuși, așa cum se întâmplă adesea, proasta înțelegere și minimalizarea unui fenomen nu înseamnă deloc că acesta s-a îndepărtat și ne-a devenit străin, ci, dimpotrivă, sunt indiciul unei apropieri atât de insuportabile, încât trebuie camuflată și reprimată. Există atâta adevăr în cele de mai sus, încât puțini vor fi recunoscut în evocarea patristică a

1. Pentru o interpretare care ajunge la semnificatul primordial al trândăviei, a se vedea PIEPER, *Despre speranță* [traducerea în limba română realizată de Andreea Parapuf a fost publicată în 2009 la Editura Galaxia Gutenberg – n.t.].

Desigur, nu este o simplă coincidență faptul că, odată cu travestirea burgheză a trândăviei sub veșmintele lenei, lenea (laolaltă cu sterilitatea, care se cristalizează în idealul lesbienei) devine treptat emblema pe care artiștii o contrapun eticii capitaliste a productivității și a profitului. Poezia lui Baudelaire este dominată de la început și până la sfârșit de ideea de *paresse* [lene] ca simbol al frumuseții. Unul dintre efectele fundamentale pe care Moreau încerca să le reprezinte în pictura sa este „la belle inertie“ [frumoasa inerție]. În opera lui, revenirea obsesivă a unui personaj feminin (care s-a materializat mai ales în gestul hieratic al Salomeei sale) nu poate fi înțeleasă dacă facem abstracție de feminitatea concepută drept imagine încriptată a plictiselii zadarnice și a inerției: „Cette femme ennuyée, fantasque“, scrie el, „à nature animale, se donnant le plaisir, très peu vif pour elle, de voir son ennemi à terre, tant elle est dégoûtée de toute satisfaction de ses désirs. Cette femme se promenant nonchalamment d'une façon végétale“ [Această femeie plictisită, stranie, cu o natură animală, oferindu-și plăcerea, prea puțin vie pentru ea, de a-și vedea dușmanul la pământ, atât de scârbită e de orice satisfacere a dorințelor sale. Această femeie, plimbându-se nonșalant în chip vegetal]. Trebuie să remarcăm că, în pânza neterminată de mari dimensiuni intitulată *Les chimères* [*Himerele*], în care Moreau voia să reprezinte toate păcatele și toate ispitele omenești, se poate zări un personaj care corespunde foarte bine reprezentării tradiționale a trândăviei-melancolie.

filiae acediae chiar categoriile folosite de Heidegger în cunoscuta sa analiză a banalității cotidiene și a prăbușirii în dimensiunea anonimă și lipsită de autenticitate a impersonalului „se“, care a constituit punctul de plecare, nu întotdeauna nimerit de altminteri, al nenumăratelor caracterizări sociologice ale existenței noastre în așa-zisele societăți de masă. Cu toate acestea, corespondența se reflectă chiar și în terminologie. *Evagatio mentis* devine fuga și de-turnarea [*Abkehr*] de la posibilitățile cele mai autentice ale existenței; *verbositas* este „flecăreala“, care disimulează pretutindeni și neîncetat ceea ce ar trebui să dezvăluie, menținând astfel echivocul existenței; *curiositas* este „curiozitatea“, care „caută ceea ce este nou doar pentru a face încă un salt către ceea ce este și mai nou“ și, nefiind în stare să aibă grijă cu adevărat de ceea ce i se oferă, capătă, prin această „neputință de a zăbovi“ (numită de Sfinții Părinți *instabilitas*), disponibilitatea perpetuă de a fi distrasă.

Așadar, renașterea înțelepciunii psihologice pe care Evul Mediu o cristalizase în tipologia trândavului riscă să depășească granițele unui exercițiu academic și, privită îndeaproape, masca respingătoare a demonului amiezii scoate la iveală trăsături cu care suntem, poate, mai obișnuiți decât credem.

Într-adevăr, dacă analizăm interpretarea esenței trândăviei făcută de Părinții Bisericii, vedem că aceasta nu e pusă sub semnul lenei, ci sub acela al tristeții neliniștitoare și al deznădejdiei. Potrivit Sfântului Toma din Aquino, care a adunat laolaltă în *Summa theologica* observațiile Părinților într-o sinteză riguroasă și exhaustivă, trândăvia este tocmai o *species tristitiae*, mai precis tristețea față de bunurile spirituale esențiale pentru om, adică față de demnitatea spirituală deosebită care i-a fost atribuită de Dumnezeu. Ceea ce-l mâhnește pe trândav nu e deci faptul că este conștient de un rău, ci, dimpotrivă, contemplarea celei mai înalte categorii a binelui: mai exact, trândăvia este retragerea amețitoare și înfricoșată (*recessus*) din față